

Oikeussubjektin ontologian feministinen kritiikki ja uusmaterialismi

JUHO AALTO

Kaarlo Tuori (2002) on tarkastellut oikeustieteen suhdetta tutkimuskohteensa, oikeuden, kehitykseen, ja esittää, että oikeustiede käytäntönä operoi sekä tieteen että oikeuden maailmoissa kaksoiskansalaisen roolissa. Tuori tarkoittaa kaksoiskansalaisuudella oikeustieteen luonnetta sekä normatiivisena että tieteellisenä käytäntönä. Tieteellisenä käytäntönä oikeustiede on tältä osin muiden tieteenalojen tapaan kyseenalaistanut suhteensa objektiivisuuden sokeaan tavoitteleluun muiden muassa kriittisen oikeustieteen ja erityisesti feministisen oikeustutkimuksen vaikutuksesta (Davies 2018, 4; Schlag 2002, 1086). Pierre Schlagin mukaan perinteisen lainopin joskus eksplisiittiset, usein implisiittiset arvovapaiksi koetut vaatimukset (objektiivisuus, neutraalius ja universalismi) ovat olleet este kriittisen tutkimuksen perspektiivisyyden esiin tuomien ongelmien integraatiolle osaksi oikeustieteen vallitsevia teoriaparadigmoja. Schlag kuvailee edellä mainittua näkökulmaisuuuden estetiikaksi¹, josta tarkasteltuna lain identiteetti ja lait itsessään muuttavat muotoaan suhteessa tarkastelun näkökulmaan. (Schlag 2002, 10.)

Feminismeihin nojautuvien tutkijoiden mukaan perinteisen lainopin vaatimukset

vesittävät ”kriittisiksi” luokitellut näkökulmat kohottaen lainopillisen näkökulman – käytännössä valkoisen miehen näkökulman – objektiiviseksi, neutraaliksi ja universaaliksi esteettiseen ylemmyyteen (Schlag 2002, 1086). Vaihtoehtoisten perspektiivien esille tuominen onkin alkanut murentaa perinteisen lainopin ylemmyyden estetiikkaa, sillä kriittisten perspektiivien vaikutuksesta se voitiin muovata uudelleen yhdeksi näkökulmaksi moninaisuuden joukossa. Feministiset oikeuden tutkijat muiden kriitikkojen rinnalla jatkavat universalismiin, neutraaliuteen ja objektiivisuuteen nojaavien, ylemmyyden estetiikkaan verhottujen oikeusjärjestysten sisäisten moninaisten ulossulkemisen keinojen tarkastelua. On huomioitava, että ulossulkeminen ja ulkopuolelle jättäminen ovat subjektiin kohdistuvia tekoja.

Margaret Davies (2018) on todennut ongelman jatkuvan, kunnes oikeusjärjestys lakeineen on vastaanottavaisempi yhteiskunnan tuottamalle subjektien moninaisuudelle normatiivisen ykseyteen perustuvan subjektin sijasta. Edellä mainittu jännitteinen suhde paljastaa oikeusjärjestelmään ja lakeihin kohdistuvien normatiivisten odotusten ja sosiaalisen todellisuuden

loputtoman moninaisuuden välillä olevan yhteensopimattomuuden (mt. 2018, 6). Toisin sanoen, normatiivisten odotusten ja todellisuuden moninaisuuden välinen ristiriitainen suhde on johtanut useaan otteeseen sekä oikeustieteen vakiintuneen subjektikäsitteen sisäiseen (identiteetti)kriisiin että feminismien välisiin kiistoihin siitä, kenen oikeuksia feminististen liikkeiden tulisi edustaa ja edistää (Halley 2008).

Pohdin tässä esseessä seuraavia kysymyksiä: Onko liberaali länsimaalainen oikeussubjekti ollut jo alun alkaen ontologisessa kriisissä? Millainen vaikutus feministisellä oikeustieteellä on ollut subjektin kriisiytymisessä? Miten ontologista kriisiä voitaisiin ymmärtää uusmaterialistisen ajattelun avulla?

Aloitin palaamalla Ranskan suuren vallankumouksen aikaan, jota pidetään yhtenä liberaalin oikeussubjektin muodostumisen käännekohtana. Tarkoitukseni on selvittää, miten oikeudellinen ja oikeuden ulkoinen todellisuus olivat tuolloin kietoutuneet yhteiskunnallisiin olosuhteisiin. Esimerkiksi naisten täysimääräistä oikeussubjektia rajoitettiin pitkälle 1900-luvulle muun muassa omistusoikeutta, koulutukseen pääsyä ja avioliittoa koskevalla sukupuolittuneella lainsäädännöllä. Samankaltainen subjektiaseman rajoittaminen kohdistui seksuaalivähemmistöihin 2000-luvulle asti. Nykypäivänä ulossulkemisen keinoin vaikutetaan sukupuolivähemmistöjen ja transihmistien oikeuksiin. Käsittelem oikeuden sisäisestä todellisuudesta ulossulkemista Schlagin estetiikka-ajatuksen kautta rakentuvina käytäntöinä ja tarkastelen, miten se on toiminut välineenä kielellisen ja myöhemmin aineelliskielellisen subjektin sosiaalisessa ja aineellisessa rakentumisessa.

Oikeuden subjektin (jatkuva) ontologinen kriisi

Oikeustieteessä subjekti samastetaan henkilöön, josta muodostuu oikeuden silmissä oikeussubjekti oikeuksineen ja velvollisuuksineen nojaten autonomisen toimijan ideaan. Tuo idea on siten keskeinen koko tieteenalan ja sen yleisten oppien olemassaololle. Oikeuden subjekti ymmärretään

liberaalin taloustieteen käsitystä läheisesti muistuttavana autonomisena, itsemääräävänä, rationaalisena yksilötoimijana. Historiallisesti oikeudellisella todellisuudella (saman voisi todeta klassisesta taloustieteestä) on ollut varsin mielenkiintoinen suhde oikeuden ulkoiseen todellisuuteen, mikäli lähestymme suhdetta oikeussubjektin käsitteen avulla. Oikeuden subjektiksi tunnustamista on rajoitettu lainsäädännöllä ja sen tulkinnalla.

Liberalismin hengessä Ranskan suuren vallankumouksen kumouksellinen idea oli julistaa miehet ja mieskansalaiset vapaina syntyneiksi ja oikeuksiltaan tasavertaisiksi. Samaisessa julistuksen artiklassa oli poikkeamisen mahdollisuus, jonka mukaan yhteiskunnalliset erot voivat perustua vain yleiseen etuun.² Kaksi vuotta *Miehen ja mieskansalaisen oikeuksien* julistuksen jälkeen Olympe de Gouges laati tekstin nimeltä *Naisen ja naiskansalaisen oikeuksien julistus*³, jossa julistettiin yhdenvertaiset oikeudet myös naisille ja naiskansalaisille. De Gouges pidätettiin tekstin julkaisemisen takia ja todettiin myöhemmin syylliseksi ”kansan tahtoa vastaan hyökkäämisestä”, josta rangaistuksena oli kuolema. Toisin sanoen de Gouges’n toiminta nähtiin vastavallankumouksellisenä. De Gouges teloitettiin giljotiinilla vastikään uudelleen nimetyllä Place de la Révolution -aukiolla (nyk. Place de la Concorde) kolmantena marraskuuta 1793. Miehen ja mieskansalaisen oikeuksien julistus kohtasi kritiikkiä myös siirtomaissa, sillä alkuperäinen teksti ei ulottanut oikeuksia Ranskan tuonaikaisten siirtomaiden miehiin (Caiozzo & Demartini 2008, 98).

De Gouges kyseenalaisti oikeuksien julistuksen väitetyn universalismin estetiikan⁴ ja nosti esiin, miten naiset ja naiskansalaiset suljettiin vallankumouksen ulkopuolelle. Hänen pyrkimyksensä saattaa naiset yhdenvertaiseen asemaan miesten kanssa oli kuitenkin liian radikaali idea yhteiskunnassa, jossa vallankumous itsessään toimi sekä katalysaattorina kokonaisvaltaisen sukupuolieron tieteelliselle tunnistamiselle että halulle tuottaa sitä (Laqueur 1992; Salomäki 2011, 116). Valtakamppailu naisten oikeuksien puolustajien ja vastustajien välillä johti tilanteeseen, jossa jälkimmäiset valjastivat biologian avukseen osoittaakseen luonnontieteellisillä

argumenteilla, että naisten autonominen toimijuus oli mahdotonta niin kodissa kuin sen ulkopuolella. Luonnontieteistä löydettiin todisteet ihmisten väliselle luonnolliselle epätasa-arvolle (Schiebinger 1989, 215), jotta sukupuolitettu rationaalinen miesyksilö voitiin synnyttää.

De Gouges oli edellä aikaansa. Naiset kuitenkin olivat nopeasti myöhässä perustellessaan vaatimuksiaan luonnonoikeuksilla, sillä vallankumouksellinen ajatus kansalaisoikeuksista muuttui pian uutta sukupuolitettua järjestelmää säilyttämään pyrkiväksi (Nieminen 1990, 302, 356). De Gouges'n toiminta osoittanee, että yhteiskunnalliset valtasuhteet ja niille perustuva epätasa-arvo on koettu ahdistavana pidemmän aikaa historiassa, sillä ahdistus saa ihmiset toimimaan ja on siten välttämätön evoluutiolle (Mermelstein 2022) – tuo katalyyttivaikutus lienee taustalla ihmisten pyrkimyksille muuttaa heitä ympäröivän sosiaalisen todellisuuden rakenteita radikaaleillakin toimilla. Naisten alempiarvoisuuden perusteleminen luonnontieteiden avulla aiheutti pysyväisemmän yhteiskunnallisen ongelman, sillä epätasa-arvon perustelemiseksi tuotettu tiede loi diskurssin, joka on jatkanut vaikutustaan yhteiskunnallisen toiminnan organisoimisessa. De Gouges'n radikaali yritys ulottaa yhtäläinen oikeussubjektius naisiin ilmaisi selvästi sukupuolelle perustetun epätasa-arvon sattumanvaraisuuden. Tuosta sattumanvaraisuudesta pyristeltiin puolestaan eroon hankkimalla sille luonnontieteelliset perustelut. Kaksijakoinen sukupuolimalli kiinnitettiin osaksi oikeusjärjestystä vedoten biologian tutkimukseen perustuvaan tieteelliseen näyttöön noudattaen koherenssin estetiikkaa⁵.

Edellä mainittu toimii esimerkkinä feministien kritisoimasta subjektiin kohdistuvasta oikeuden normatiivisten odotusten ja yhteiskunnan moninaisuuden yhteensovittamattomuudesta. Perustelut yhteensovittamattomuudelle ovat sisään leivottuina neutraaleihin, objektiivisiin ja yleismaailmallisiin oikeuksiin puolueellisuutena, sillä vain tietyt näkökannat ja kokemukset sisältyvät niihin lähtökohtaisesti ja toiset on suljettu ulos. Daviesin mukaan tuota yhteensovittamattomuutta ei voida ratkaista uudenmuotoisten subjektien lisäämisellä oikeuteen, kuten filosofi

Luce Irigarayn ehdottamalla erityislainsäädännöllä, joka ottaisi huomioon naisten ja miesten erilaiset (sosiaaliset) todellisuudet (Irigaray 1993). Sosiaalisten identiteettien rajoittamaton moninaisuus takaa jokaisen uuden subjektikategorian lähtökohtaisen puutteellisuuden, sillä ne sulkevat väijäämättä jotain ulkopuolelleen (Davies 2018, 7). Minni Leskinen onkin todennut ettei nykypäivän feministinen oikeusfilosofia edes tarvitse identiteetteihin perustuvaa metafysiikkaa lähtökohdakseen vaan sen keskiössä on kaikkien kategorioiden problematisointi (Leskinen 2020, 447).

Edellä mainitut lähestymistavat heijastelevat feministisen ajattelun sisäisiä eroja. Perinteisesti feminismin ja sukupuolentutkimuksen kehittymistä yhteiskunnassa ja tieteissä sekä tästä kehityksestä johtunutta eriytymistä omiksi suuntauksikseen on kuvattu aaltovertauksen avulla. Aaltojen erotteluissa keskeisessä roolissa on osaltaan ollut feminismin subjektin kriisiytyminen. Johanna Niemi on jaotellut sukupuolentutkimuksen aallot perustuen niiden yhteyksiin oikeuteen ja oikeustieteeseen todeten, että kaikki aallot voivat tarjota nykypäivänäkin oikeuden ja oikeustieteen tarkastelulle relevantteja tarkastelutapoja metodien näkökulmasta (Niemi 2015, 1023). Niemen (mt.) mukaan kolme aaltoa voidaan jaotella seuraavasti: tasa-arvon tavoittelu (yhtäläiset muodolliset oikeudet, naisen subjektia ei kyseenalaistettu), naisnäkökulma (tosiasiallinen tasa-arvo ja yhteiskunnan rakenteet sen esteenä) ja konstruktionistinen sukupuolen rakentuminen (yhtenäinen naisnäkökulma kyseenalaistettiin). Kielellinen käänne on vaikuttanut oikeustieteen piirissä kolmannen aallon myötä, jolloin huomiota kiinnitettiin oikeusjärjestelmän rooliin sukupuolia tuottavana käytäntönä. Kielellinen käänne ja kolmannen aallon feministiseen sosiaaliseen konstruktionismiin nojautuvat teoretisoinnit haastoivat perinteisen lainopin näkemyksen, jonka mukaan lakia sovelletaan yleisesti tunnustettuihin tosiseikkoihin, kuten kaksinapaiseen sukupuoleen.

Feminismin uusimpien suuntausten aalto-aikehdintää voisi nähdäkseni kuvata posthumanistisena ja uusmaterialistisena poimuttumisena tai laskostumisena neljännen aallon asemesta. Uusimmat suuntaukset ovat kiinnittäneet

huomiota feministisessä tieteen tutkimuksessa yhdistellen sitä tieteen ja teknologian tutkimuksen suuntauksiin (Braidotti 2022). Edellä mainittua on kuvattu myös käänteinä. Kuitenkin tuo ilmaisu sisältää olettaman lineaarisesta kehityksenkulusta. Sen sijaan poimuttumisen ajatus mahdollistaa aiempien ”käänteiden”, esimerkiksi postmodernin kielellisen käänteiden lähentymisen sitä edeltäneisiin ja sitä seuranneisiin käänteisiin. Laskostuminen ja poimuttuminen lyhentävät pintojen välimatkaa katkaisematta yhteyttä ja samalla luoden uusia yhteyksiä laajemman kosketuspinnan kautta. Pinnat tulevat huokoisiksi, ja menneisyys ja tulevaisuus on siten mahdollista käsittää kietoutuneina nykyhetken (Barad 2010).

Seuraavaksi tarkastelen lyhyesti perinteisen lainopin teoriaa edellisiin näkökulmiin nojaten. Jäljempänä keskityn puolestaan sosiaaliseen konstruktionismiin, jolla on ollut vaikutusta erityisesti Suomessa ja Ruotsissa oikeuden ja sukupuolen tutkimuksen saralla. Esittelemäni uusmaterialistiset posthumanismit ponnistavat sosiaalisesta konstruktionismista sitä uudistaen ja samalla länsimaista ihmiskeskeistä filosofiaa kyseenalaistaen (Meskus 2024). Pyrkimyksenäni on selvittää, miten uusmaterialismit ja posthumanismit tieteen suuntauksina ovat huokoisessa suhteessa sosiaaliseen konstruktionismiin ja miten ne voisivat liudentaa Daviesin artikuloimaa yhteensovittamattomuutta oikeusjärjestyksen odottaman subjektiivisuuden ja yhteiskunnan tuottaman subjektimoninaisuuden välillä.

Sosiaalinen konstruktionismi pohjoismaisessa oikeusfeminismissä

Perinteisen analyttishermeneuttisen oikeusteorian mukaisesti normatiivisen eli oikeudellisen todellisuuden käsitteet ja empiristä todellisuutta kuvaavat ja kategorisoivat käsitteet erotellaan toisistaan. Tätä analyttisen oikeustieteen hermeneuttista vaihetta edustaneen Aulis Aarnion oikeusteoriasta löytyvä oikeuden suhde empiriseen tietoon muodostuu keskeiseksi mielenkiinnonkohteeksi. Niemi on korostanut tuon suhteen olevan filosofisesti mielenkiintoinen tarkastelun

kohde, jonka voi hahmottaa pohtimalla, miten oikeudellisessa päätöksenteossa nähdään oikeusnormien ja tosiasioiden välinen suhde (Niemi 2010, 7). Tämä tapahtuu niin sanotussa hermeneuttisessa kehässä, jossa tapauksen faktoja luetaan oikeusnormien läpi, kunnes ”oikeat” normit löytyvät. Tapauksen faktoja luetaan siis normeista käsin. Niemen tapausesimerkinään käyttämä Aulis Aarnio nojautuu hermeneuttisessa lähestymistavassaan Wittgensteinin kielipeliin ja yhteisösidonnaisiin esiyymärryksen käsitteisiin, jotka nousevat kielellisen käänteiden filosofiasta (Aarnio 1997, 123). Aarnio kuvailee oikeudellisen perustelun riittävyteen pyrkivän laintulkinnan pyrkivän oikeusjärjestyksen sisäisen koherenssin säilyttämiseen siten, että ehdotettu laintulkinta olisi harmoniassa oikeusjärjestyksestä tiedetyn kanssa (Aarnio 1997, 126). Harmonia ja oikeusjärjestyksen sisäinen koherenssi kuvailevat ja säilyttävät oikeusjärjestyksen järjestelmällisyyden estetiikkaa. Lisäksi nuo esteettiset toimenpiteet kytkevät kulloisenkin tulkinnan oikeuden historiaan ja pyrkivät huomioimaan tehdyn tulkinnan tulevaisuuden vaikutukset oikeusjärjestyksessä. Menneisyys ja tulevaisuus kiedotaan lain tulkinnassa nykyhetken.

Hermeneuttisen koulukunnan teoretisointi rakentuu usein tuomarinäkökulmalle, jonka oletuksena on tuomarin ennakkoymmärrys sekä oikeusjärjestyksestä että faktuaalisesta todellisuudesta (Niemi-Kiesiläinen, Honkatukia & Ruuskanen 2007, 10). Aarnio toteaa empirisen yhteiskuntatutkimuksen olevan laintulkinnan apuväline, josta ammennettu tieto voi epäsuorasti avata uusia tulkintanäkökulmia. Lainoppi on hänen mukaansa luonteeltaan tulkinnallinen tieteenala, jossa tiettyä tulkintaa tukevat keskenään koherenssissa olevat lausumat, jotka eivät vaadi vahvistusta suoraan faktuaaliseen todellisuuteen yhteydessä olevasta empiriasta (Aarnio 1997, 286). Kuitenkin jaottelu oikeusjärjestyksen normatiivisen todellisuuden ja faktuaalisen maailman välillä on monimutkaisempi. Laintulkinnan teoreettinen edellytys tulkitsijan ennakkoymmärryksestä avaa oven tuon suhteen tutkimiselle. Sekä luonnontieteellinen että ihmistieteellinen tutkimus tuottaa jatkuvasti

utta empiristä tietoa ympäröivästä faktuaalista todellisuudesta, ja jo pelkästään alati kasvava tiedon määrä asettaa haasteita Aarnion esteettisesti selvärajaiselle työnjaolle lainopin ja muiden tieteenalojen välillä. On pidettävä mielessä, ettei laintulkinnan teorian osaaminen tuota yleispätevää kykyä arvioida muiden tieteenalojen löydösten todellisia merkityksiä suhteessa toisiinsa tai yksittäisessä tuomioistuinharkinnassa. Perinteinen lainoppi ei myöskään suoraan kerro, mitkä löydökset olisi mahdollisesti otettava huomioon laintulkinnassa. Ennemminkin laintulkinta voitaisiin nähdä suodattimena lainopin ulkopuolisen tutkimuksen löydösten integraatiolle oikeuden kehitykseen ja samalla osallisena sosiaalisen todellisuuden rakentumiseen – itsestään selvää on tulkinnasta syntyvien normien vaikutus todellisuudessa. Tuomioistuimet voivat myös kuulla asiantuntijoita ja vastaanottaa asiakirjoja, joiden näyttöarvoa tuomioistuin arvioi ja joiden vaikutus tai vaikuttamattomuus oikeudellisessa todellisuuden rakentumisessa jää tuomioistuinten harkintaan.

Ihmistieteissä, joihin oikeustiede lukeutuu, todellisuus voidaan nähdä myös sosiaalisesti rakentuneena (Berger & Luckmann 1966; Searle 1996). Oikeus ja oikeusjärjestys sekä niiden kyky muokata yhteiskuntaa ovat sosiaalista todellisuutta (Niemi 2010; Niemi 2020, 496). Toisin sanoen tuomio voidaan panna ja pannaankin täytäntöön, vaikka syylliseksi todettu vastaaja ei hyväksyisi oikeusjärjestyksen ja tuomiovalan ”todellisuutta”. Sosiaalinen konstruktionismi pyrkii ymmärtämään, miten oikeus ja oikeudelliset kategoriat aktiivisesti tuottavat tuota sosiaalista todellisuutta oikeussubjekteineen. Lisäksi konstruktionistinen ajattelu tiedostaa tiedon ja tiedon kohteen keskinäisen vuorovaikutuksen ja pyrkii näin tuomaan esille tiedon tuottamisen ja rakentumisen prosessit, joihin lukeutuvat esimerkiksi tutkimus sosiaalisena käytäntönä ja oikeudelliset diskurssit ja käytännöt. (Niemi-Kiesiläinen ym. 2007) Jälkmoderni sosiaalisen konstruktionismin näkemys oikeudesta mieltää sen sekä subjektia säänteleväksi että subjekteja muokkaavaksi ja tuottavaksi, muiden sosiaalisten normien ja diskurssien ohella. Tämä näkemys on

ollut keskeinen teema erityisesti ruotsalaisessa ja suomalaisessa oikeustieteen tutkimuksessa (Gunnarsson ym. 2018). Edellä mainittua sosiaalista sukupuolen rakentumista oikeuden kontekstissa voidaan lähestyä diskurssianalyysin keinoin. Diskurssianalyysi on kokoelma erinäisiä metodologioita, joilla voidaan tutkia merkityksiä tuottavia kielellisiä prosesseja sosiaalisen todellisuuden rakentumisessa.

Feministinen kritiikki on nostanut oikeustieteen alalla esille tieteentekemisen käytäntöjen sukupuollittuneisuuden. Metodina ovat toimineet muiden muassa sosiaalisen konstruktionismin liitännäiset diskurssianalyttiset tarkastelutavat. Tällöin sosiaalisen konstruktionismin on nojaututtu yhteiskuntaa ymmärtämään ja selittämään pyrkivänä teoriana keskittymällä siihen, miten ihmistenvälinen kommunikaatio sisältää aina merkityksenantoa, jolla on vaikutusta sosiaalisen todellisuuteen rakentumisessa (Niemi 2010, 16; Niemi-Kiesiläinen, Honkatukia & Ruuskanen 2007). Eva-Maria Svensson on todennut sukupuolten välisen suhteen (*genusrelation*) olevan konkreettinen ja symbolinen valtahierarkia, jonka neutraaliuteen pyrkivä oikeus jättää pimentoon (Gunnarsson ym. 2018, 22, 37–52). Esimerkiksi biologia tieteenä ja oikeus sekä normatiivisina että tieteellisinä käytäntöinä muiden tieteenalojen joukossa rakentavat sukupuolta tiedon tuottamisen prosessien muodoissa. Tästä esimerkkinä toimii yllä mainittu myöhäisvalistuksen ajan pyrkimys tuottaa sukupuoliero luonnontieteellisen tutkimuksen avulla vallankumouksen rakenteellisen sukupuoliepäätasa-arvon oikeuttamiseksi. Käytännöt osallistuvat sukupuolen tuottamiseen sosiaalisen konstruktionismin näkökulmasta oli kyse sitten biologisesta (*sex*) tai sosiaalisesta (*gender*) sukupuolesta, itsestään selviltä vaikuttavien oikeuden kategorioiden sijaan. Vaikka translain uudistuksessa luovuttiin lääketieteellisten toimenpiteiden vaatimuksesta, lakitekstiin jäi oletama vastakkaisesta sukupuolesta, mikä ilmentää edelleen oikeuden kaksinaipaisjaottelua sukupuolen sosiaalisen rakentumisen sijaan.

Niin ikään, seksuaalisen suuntautumisen oikeudelliset kategoriat rakentuvat olettamalle kaksinaipaisesta sukupuolimallista (Aalto 2024,

635). Esimerkiksi Euroopan ihmisoikeustuomioistuimien totesi varhaisemmissa ratkaisuisaan valittajan homoseksuaalisuuden olevan fakta oikeussubjektin olemuksesta (ontologia) (esim. *Dudgeon v. the United Kingdom* 1981, kappale 13), mutta nykyään tuomioistuimien ei automaattisesti totea seksuaalista suuntautumista ontologisenä faktana osana tuomion fakta -osiota (Aalto 2024, 646; *Stoyanova v. Bulgaria* 2022). Tapauksessa *Stoyanova v. Bulgaria* 2022 todettiin, että henkilö voi joutua vihaan perustuvan väkivallan uhriksi, mikäli hyökkääjät ovat mieltäneet hänet seksuaalivähemmistöön kuuluvaksi. Tapauksessa homoseksuaalisuutta kuvaavat diskurssit siis osaltaan johtivat nuoren miehen kuolemaan (Aalto 2024, 647). Seksuaalisen suuntautumisen kategoriat ovat riippuvaisia oletusta kahden sukupuolen olemassaolosta. Ainakin seksuaalisuuden ja sukupuolen ilmaisun perustaminen pysyväiselle subjektin ontologialle ja sen kategorisoimille vaikuttaisi olevan vanhentunutta feministisen oikeusfilosofian silmissä kuten myös Euroopan ihmisoikeustuomioistuimen tuoreessa ratkaisussa.

Lisäksi empiirinen tieto sukupuolesta on tapauksen perusteella vaikuttanut myös lainopillisessa tulkinnassa ja sen suhtautumisessa subjektin ja sen aikaisemmin pysyvänä pidettyyn luonteeseen. Feministinen posthumanismi käsittelee kaksinaapaisen sukupuolijärjestelmän olevan ruudukko, joka vangitsee ja koodaa seksuaalisuuden potentiaalia aineessa ja on siten riittämätön kategoria selittämään, saati käsittämään elävää ainetta ja eritoten seksuaalisuutta muutosvoimana (Braidotti 2022, 188). Aineen seksuaalisuuden potentiaali ilmenee rajoitettuna oikeusjärjestyksen kaksinaapaisen sukupuolijärjestelmän läpi.

Diskurssianalyttiset sosiaalisen todellisuuden rakentumisen merkityksiä tarkastelevat lähestymistavat sivuuttavat kokonaan tai jättävät vähemmälle huomiolle aineen sen fyysikaalisessa merkityksessä ja siten alistavat aineen kielellisten käytänteiden ja merkitysten passiiviseksi tuotteeksi (Barad 2007, 151). Seuraavaksi esittelen uusmaterialististen posthumanismien eräitä lähtökohtia ja pyrin selvittämään, miten sosiaalinen todellisuus on myös aineellisesti rakentunut.

Uusmaterialistinen posthumanismi ja oikeuden ja sukupuolen tutkimuksen tulevaisuus

Ian Hacking toteaa sosiaalisen konstruktionismin olevan yhteydessä perusvanlaatuisiin kysymyksiin todellisuuden luonteesta ja ihmisten kyvystä saada siitä tietoa (Hacking 1999). Sosiaalinen konstruktionismi teoriana siihen liitännäisine metodeineen on vaikuttanut alusta asti keskusteluihin tieteellisen tiedon tuottamisesta ja siitä, miten ”faktat” syntyvät ja millaisia eroja on ihmis- ja luonnontieteellisen tutkimuksen välillä (Meskus 2024, 293). Donna Haraway on esittänyt lähtökohdaksi tiedon ja asioiden *suhteisuuden* ja ottanut tulokulmakseen todellisuuden rakentumisen tiedon sekä aineellisten ja aineettomien olioiden välisten suhteiden kautta (Haraway 1988; Haraway 2003; Haraway 2013). Myös tieto on sosiaalisesti rakentunutta ja ajatus tutkijan mahdollisuudesta tutkia tutkimuskohdetta irrallaan sen kontekstista, saati omista lähtökohdistaan on keinotekoinen (Haraway 2013). Tarkkarajainen subjekti-objekti jaottelu on esteettisesti miellyttävä, mutta todellisuudessa mahdoton. Karen Barad on esittänyt samansuuntaisia havaintoja ja keskittynyt fyysikaalisen aineen merkitykseen tiedon ja aineellisten ja kielellisten olioiden suhteisuudessa, jossa todellisuus muodostuu. Hän on muiden ohella kiinnittänyt huomiota kielellisen käänteenteen taipumukseen antaa liian suuri painoarvo diskursiiviselle todellisuudelle aineellisen todellisuuden kustannuksella (yleisemmin Alaimo & Hekman 2008; Barad 2007, 191).

Barad puhuu todellisuudesta aineelliskielellisenä, jolloin on mahdollista paitsi lähestyä sosiaalisen konstruktionismin esiintuomia sosiaalisista vuorovaikutustilanteista syntyviä merkityksiä, myös huomioida aineellisen todellisuuden vaikutussuhteet, jotka muodostavat ilmiöiden todellisuuden. Baradin mukaan universumi koostuu ontologisesti itsenäisten määriteltävissä olevien subjektien ja objektien sijaan äärettömistä suhteisista aineelliskielellisistä ilmiöistä (Barad 2007, 139). Edelleen nuo ilmiöt eivät ole representaatioita ennalta olemassa olevista asioista vaan avoimista jatkuvassa yhteismuotoutumisen tilassa olevista entiteeteistä. Yhteismuotoutuminen

(*intra-action*) on avainkäsite, jolla pyritään kuvaamaan ja tuomaan tietoisuuteemme sosiaalisten käytäntöjen ja aineen luonne avoimena jatkuvana muutoksentilana. Fysikaalinen ainekin on jatkuvassa yhteismuotoutumisen päättymättömässä prosessissa yhdessä kielellisten käytänteiden luomien merkitysten tavoin. Esimerkiksi ihmiset ovat pitäneet vuoria paikoillaan pysyvinä objekteina vuosituhansien ajan, kunnes luonnontieteissä havaittiin mannerlaattojen liikkeen vaikutus vuoristoihin: eroosion vaikutusten lisäksi vuorten todettiin olevan myös sisäisessä muutoksen tilassa.

Uusmaterialistiset ja posthumanistiset ajattelutavat ovat oikeustieteen, sukupuolentutkimuksen ja feminismin tavoin altistaneet itsensä sisäiselle kriittiselle tarkastelulle. Posthumanismin suuntauksista transhumanismi on rakentunut valtavirraksi. Transhumanistinen ajattelu lähtee ajatuksesta, että ihmisten tulisi sallia teknologian mahdollisuudet parantaa ihmisen kognitiota ja fyysisistä toimintakykyä ja näin ylittää biologian toiminnalliset rajoitteet. Transhumanismin ideaaleja konkretisoivat ensimmäiset ”Enhanced Games” -kisat, joiden tapahtumapaikka ja -ajankohta on luvattu ilmoittaa kesällä 2025. Kisat ovat julistaneet kilpailun superihmisyydestä alkaneen.⁶ Superihmisyydestä kilpailevat ne subjektit, joilla on pääsy kalliiseen teknologiaan. Filosofit Rosi Braidotti toteaa transhumanismin olevan analyttisesti ihmiskeskeisyyden jälkeistä teknologian siirtäessä ihmisen toimijuuden keskiöstä, mutta samalla transhumanistinen toimijuus rakentuu edelleen (uus)liberaalille länsimaalaiselle subjektikäsitteelle (Braidotti 2022, 61). Braidotti toteaa, ettei yleiskuvaus ihmishajasta ole ikinä ollut neutraali kuvaus ihmisyydestä. Sen sijaan se on normatiivinen konventio, joka rakentuu ulossulkemiselle tekoina. Ihmissubjekti yleisesti ymmärrettyinä on rakentunut sukupuolitettujen, seksuaalisoitujen ja rodullistettujen ulossulkemiselle, luonnollistettuna ”toisen” käsitteelle ja vastaakohtana teknologialle. Ihmisen yleiskuva on siten ihmishajaksi, joka kuvailee normaalitilaa, normaaliutta ja normatiivisuutta (Braidotti 2019, 26).

Edellä mainittuun perustuen uusmaterialismi on perustavanlaatuista posthumanismille, jotta subjektin käsitys ja sen kritiikki säilyvät osana

keskustelua. Posthumanismi, joka rakentuu uusmaterialismille, on kykeneväinen huomioimaan myös aineellisen todellisuuden merkittävät hierarkioita. Barad kuvaa ilmiöiden historiallisuuden olevan kirjoitettu niiden aineellistumisissa, käyttäen esimerkkinä puiden vuosirenkaita, jotka ovat kerrostumia niiden historiallisista yhteismuotoutumisista maailmassa sitä uudentaen (Barad 2007, 180).

Uusmaterialismi nimityksenä on hieman harhaanjohtava, sillä sen ei ajatella olevan jokin muuta ajattelua korvaava filosofinen lähestymistapa (Meskus 2024, 295), vaan sen pyrkimyksenä on suunnata ja ymmärtää syvällisemmin, miten todellisuus rakentuu muutenkin kuin ihmiskeskeisenä sosiaalisen rakennelmana. Tavoitteena on käsittää, miten ”sosiaalinen” ja ”aineellinen” ovat kietoutuneet toisiinsa erilaisissa aineelliskursiivisissa ilmiöissä. Uusmaterialismin käsitteen alle on sijoitettu useita teoreettisia suuntauksia, jotka ovat myös ristiriidassa keskenään (Gamble, Hanan & Nail 2019). Olen valinnut Baradin toimijuudellisen realismin (*agential realism*) tuosta joukosta, sillä hänen performatiivisen lähestymistapansa mukaisesti ontologia ja epistemologia ovat toisiinsa kietoutuneita ja yhteismuotoutumisen tilassa ihmisestä riippumatta tai ihmisyyteen rajoitettuna (Gamble, Hanan & Nail 2019, 122). Baradin toimijuudellinen realismi on ontoepistemologista. Barad haastaa ihmiskeskeisyyttä toimijuuden uudelleen ajattelulla. Hän määrittelee toimijuuden (*agency*) yhteismuotoutumisen kautta: toimijuus on toteutus/esitys (*enactment*) eikä jotain mitä joku tai jokin voi omistaa (Barad 2007, 178). Toimijuus itsessään on suhteista. Näin toimijuuden käsitys on mahdollista ulottaa ei-ihmisiin ja kappaleisiin samalla kun toimijuuden uudelleenmäärittely avaa mahdollisuuden käsittää toimijuus asteittain tapahtuvana ilmiönä.

Oikeustieteen piirissä Andreas Philippopoulos-Mihalopoulosin posthumanistinen lakimaisema (Lehtinen 2021) koostuu ihmishajaksi lisäksi erilaisista entiteeteistä (*body*) kuten ”suuryrityksistä, miljardööristä, uskonnosta tai tsunamista”, joiden toimijuus on asteittaista (Philippopoulos-Mihalopoulos 2015, 62). Philippopoulos-Mihalopoulosin ajattelu muistuttaakin siten pääpiirteiltään Baradia, vaikkakin makrotasolla.

Ihmisen toimijuus voi olla rajoitettu esimerkiksi oikeussubjektiksi pääsyä rajoittamalla kuten edellä on esitetty, toisaalta, joillakin oikeussubjekteilla, esimerkiksi suuryrityksillä ”juridisina henkilöinä”, voi olla huomattava määrä valtaa oikeudellisen subjektisuutensa perusteella. Toisin sanoen oikeudellinen toimijuus on jo ulotettu luonnollisten henkilöiden lisäksi fiktiivisiin mutta todellisiin oikeushenkilön subjekteihin. Toimijuutta ei ole siis syytä rajata yleispätevästi autonomiseen, itsemääräävään ja rationaaliseen (ihmis)yksilötoimijaan.

Usmaterialismille rakentuvalla posthumanismille subjekti on siis ontologisesti suhteinen ja nuo suhteet käsittävät sosiaalisesti rakentuneiden suhteiden lisäksi myös suhteet fyysikaalisen aineellisen todellisuuden ilmentymiin niiden välisessä yhteismuotoutumisessa. Subjekti on jatkuvassa yhteismuotoutumisen tilassa rakentuen laajalle toimijaverkostolle (Latour 1999) ja toimijoiden sattumanvaraisille suhteille. Baradin toimijuudelliseen realismiin vertautuvan, mutta kriittisiltä lähtökohdiltaan erilaisen Latourin toimijaverkostoteorian mukaan jokaisella toimijalla on sama arvo ja toimijuuden taso oli kyse sitten ihmis- tai ei-ihmistoimijasta. Tämä palauttaa Latourin teorian ihmiskeskeisyyteen, vaikkakin sen voidaan todeta olevan analyttisesti ihmiskeskeisyyden jälkeinen. Kuitenkin subjektipositio on olemassa vain sen aikaa, kun se voidaan havainnoida (Barad 2007, 178).⁷ Toimijuuden ulottaminen laajemmalle joukolle ei nimittäin tarkoita niin sanottua litteää ontologiaa (*flat ontology*), jossa kaikki toimijuudet käsitettäisiin yhtä merkittävinä ja toimijuuksien erot tasoitettaisiin Latourin teorian mukaisesti muistuttamaan oikeuden universaaliuteen, objektiivisuuteen ja neutraaliuteen nojaavaa perspektiivisyyden estetiikkaa. Sen sijaan Baradin toimijuudelliset entiteetit muodostuvat suhteista, mikä mahdollistaa niiden toimijuudellisen intensiteetin eroavaisuuksien huomioimisen. Subjektipositio on olemassa vain sen aikaa kun se voidaan havainnoida (Barad 2007, 178).

Palataan vielä Olympe de Gouges’n tapaukseen: voimme tarkastella tapausta feministisen usmaterialistisen posthumanismin lähtökohdista. Kysymykseksi nousee tällöin, miten de Gouges’n oikeudellinen subjektius ilmenisi

aineelliskielellisenä ilmiönä. De Gouges’n subjekti yhteismuotoutuu ilmiönä toimijaverkosta, joka kattaa niin diskursiiviset kuin aineelliset entiteetit. Subjektius muodostuu tällöin aineellisdiskursiivisena yhteismuotoutuvana ilmiönä (Aalto 2024, 6; Barad 2007, 153). Tästä näkökulmasta ainakin seuraavat suhteet vaikuttivat mahdollisuuden tuomita de Gouges kuolemaan: hänen aineellisen kehonsa suhde luonnontieteen diskursseihin; hänen kehonsa suhde mieskehoihin perustuen edelliseen; hänen kehonsa suhde lainsäädäntöön; hänen tekonsa suhde lainsäädäntöön ja luonnontieteiden diskursseihin. De Gouges’n keho sai merkityksen naisena, jonka oikeudellinen ja yhteiskunnallinen alempi arvo tuotettiin oikeuden diskursseissa luonnontieteisiin nojaten. Toisaalta hänen oikeudellisen subjektuitensa riitti syyllisenä tuomitsemiseen ja kuolemantuomion langettamiseen.

Baradin mukaan ilmiöiden historiallisuus on kirjoitettu niiden aineellistumiin, niiden keholinen aineellisuus pitää sisällään edeltäneiden yhteismuotoutumisten muistojälkiä, ja siten tila, avaruus ja aine ovat luonteeltaan ilmiömäisiä eli ne syntyvät yhteismuotoutumisessa ilmiöitä tuottaessa (Barad 2007, 383). Naisen pysyvään subjektuuteen liitettiin Ranskan vallankumouksen aikana yhteiskunnallinen epätasa-arvo diskurssina ja keho itsessään alettiin käsittää alempiarvoisena. Sattumanvaraisuus kulloistenkin suhteiden merkitykselle pysyvänä mielletyn subjektin attribuutina tuo esille subjektin sisäisen kriisin.

Toimijuuden ulottaminen laajemmalle joukolle entiteettejä mahdollistaa hienojakoiseman ymmärryksen siitä, miten ja mitkä suhteet vaikuttavat subjektin muodostumiseen kulloisessakin yhteismuotoutuvassa ilmiössä. Mikäli tarkastelemme *Stoyanova v. Bulgaria* -tapausta luomalla katseen myös tapauksen aineellisiin toimijuuksiin (*agency*), voimme ymmärtää aineen ehkäpä ratkaisevan merkityksen. Tuomioistuinin totesi ratkaisussaan uhrin liikkuneen puistossa, joka oli tunnettu homoseksuaalien kohtaauspaikka. Toimijuudellisen realismin soveltaminen oikeustapaukseen mahdollistaa sen suhteisuuksien huomioimisen: niin uhrin suhde puistoon, hyökkääjien tietoisuus puiston luonteesta toisaalta julkisena

paikkana, toisaalta ”homopuistona” sekä diskursiivisesti homoseksuaalien alempiarvoisuudesta heteroseksuaaleihin nähden, kuin edellä mainittujen toimijuuksien mahdolliset suhteet sekä uhriin että tekijään auttavat hahmottamaan aineellisten toimijoiden roolin tapauksen yhteismuotoutumana. Uhri käsitettiin homoseksuaaliksi ja tekijät kokivat olevansa oikeutettuja ”puhdistamaan” julkisen paikan homoseksuaalisuudesta hyökkäämällä uhrin kimppuun. Kuitenkaan tuomioistuimen ratkaisussa ei todettu uhrin subjektin pysyvyyttä homoseksuaalina, vaan määrääväksi muodostui hyökkääjien tarkoitus vahingoittaa homoseksuaaleiksi mieltämiänsä henkilöitä (Aalto 2024, 646). Uhrin suhde puistoon aineellisdiskursiivisena ilmentymänä ilmenee tuomioistuimen ratkaisussa. Olisiko rikosta tapahtunut, mikäli kyseessä olisi puisto, jolla ei olisi ollut kuvantunlaista mainetta?

Subjektin kriisin hyväksyminen feministisen uusmaterialistisen posthumanismin keinoin

Liberaali länsimainen oikeussubjektin vaikuttaa olleen, ainakin Ranskan tapauksessa, kriisissä jo alun alkaenkin, sillä julistetut oikeudet eivät ottaneet huomioon yhteiskunnan tuottamien subjektien moninaisuutta. Oikeustieteen feministinen ajattelu on oman sisäisen kriisiytymisensä kautta vaikuttanut myös oikeuden subjektikäsitysten muuttumiseen. Aluksi tämä on tapahtunut ulottamalla täydet poliittiset oikeudet kattamaan myös naiset, minkä jälkeen on keskitytty tosiasialliseen tasa-arvoon. Pohjoismaissa naisnäkökulma on vaikuttanut oikeuden kehitykseen muun muassa työoikeuden ja perheoikeuden kautta (Nousiainen 2001). Myöhemmin pohjoismaiset oikeusfeministit ovat kohdanneet kasvavan subjektien moninaisuuden ja hyvinvointivaltion muuttuneen luonteen (Svensson, Pylkkänen, & Niemi-Kiesiläinen 2004). Sukupuolen moninaisuuden ja sukupuolen sosiaaliseen rakentumiseen liittyvät pohdinat ovat alkaneet kyseenalaistaa sukupuolittuneen subjektin pysyvää ontologiaa (Gunnarsson & Svensson 2016).

Feminismien aaltoliikkeen uusin laskostuminen tai poimuttuminen uusmaterialistisen

posthumanismin suuntauksissa mahdollistaa feministisen ajattelun erilaisten löydösten huomioimisen ja integroimisen osaksi sen analyysia. Laaja toimijuuksien verkosto mahdollistaa sosiaalisten ja aineellisten suhteiden merkityksen syvemmän ymmärryksen subjektien muotoutumisessa. Lisäksi feministiselle politiikalle keskeinen kysymys rakenteellisen eriarvoisuuden poliittisesta ja yhteiskunnallisesta merkityksestä voidaan ottaa huomioon jälkistrukturalismia nyansoidummin, sillä toimijaksi yhteismuotoutumisessa voidaan käsittää erilaiset valtasuhteet itsenään subjektin ontologisena osana (esim. Aalto 2024). Tämä havainto kyseenalaistaa käsityksemme subjektien itsenäisestä olemassaolosta vailla diskursiivisten vaikutusta aineelliseen todellisuuteen. Lisäksi suhteille rakentuva prosessionologinen subjekti on jatkuvassa muutoksen tilassa. Eriarvoisuuden paikallistaminen yhdeksi suhteeksi subjektin ontologisessa yhteismuotoutumisessa voisi avata Aarnionkin hermeneuttisessa perinteessä tunnistamaa ”muiden tieteenalojen” tarjoamien löydösten luomaa pohjaa uusien näkökulmien mahdollistamalle oikeudelliselle argumentoinnille laintulkinnassa. Estetiikka siististä subjekti/objekti-jaottelusta tulisi kyseenalaistaa ontologian keinoin. Ehkäpä ahdistava ajatus rakenteellisesta epätasa-arvosta osana oikeuden subjektin aineellisdiskursiivista ontologiaa ajaa toimimaan radikaalienkin ideoiden löytämiseksi ontoepistemologiaa hyödyntäen. Pohjimmiltaan uusmaterialistis-posthumanistinen subjektikäsitys on hyvinkin emansipoiiva: subjekti nähdään tulemisen todennäköisyyksien potentiaaleina lukemattomista aineelliskielellisistä suhteisuuksista todellisuuden aineellistumiksi.

Kiitokset

Kiitän Johanna Niemeä ja Valterri Syrjälää arvokkaista kommentista tekstiä laatuessani. Kiitokset myös numeron toimittajille. ■

VIITTEET

- 1 Schlag (2002, 1051–1052) erottelee toisistaan neljä erilaista oikeuden esteettistä käsitystä: *grid aesthetic*, *energy aesthetic*, *perspectivist aesthetic* ja *dissociative aesthetic*.
- 2 *Déclaration de droits de l'homme et du citoyen de 1789*, Article 1.
- 3 *Déclaration de droits de la femme et de la citoyenne*, 1791.
- 4 Schlagin (2002, 1051) kuvaus energian estetiikasta merkitsee oikeuden muotoutumista keskenään konfliktissa olevien voimien yhtymisestä.
- 5 Schlagin ruudukkoestetiikka (*grid aesthetic*) kuvailee oikeusjärjestystä siistinä koherenttina systeeminä, joka voidaan systematisoida ja jakaa selvärajaisesti (esim. Aulis Aarnio, *Mitä on lainoppi?* 1978, Otava).
- 6 "The race for superhumanity is on." <https://enhanced.org/> (vierailtu 19.11.2024)
- 7 Barad käyttää termiä, joka on suomennettu toimijuudelliseksi leikkaukseksi (engl. *agential cut*). "An agential cut is a moment of differentiation resulting in temporal stabilization of agencies."

KIRJALLISUUS

- Aalto, Juh (2024) "BinaryTech in Motion: The Sexgender in the European Court of Human Rights Jurisprudence". *Leiden Journal of International Law* 37:3, 630–648.
- Aarnio, Aulis (1978) *Mitä lainoppi on?* Otava, Helsinki.
- Aarnio, Aulis (1997) *Reason and Authority: A Treatise on the Dynamic Paradigm of Legal Dogmatics*. Ashgate, Aldershot.
- Alaimo, Stacy & Hekman, Susan (2008) "Introduction: Emerging Models of Materiality in Feminist Theory". Teoksessa Stacy Alaimo & Susan Hekman (toim.) *Material Feminisms*. Indiana University Press, Bloomington, 1–19.
- Barad, Karen (2007) *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham & London: Duke University Press.
- Barad, Karen (2010) "Quantum Entanglements and Hauntological Relations of Inheritance: Dis/continuities, SpaceTime Enfoldings, and Justice-to-Come". *Derrida Today* 3:2, 240–268. doi:10.3366/drt.2010.0206
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1966) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Doubleday and Co., New York.
- Braidotti, Rosi (2019) *Posthuman knowledge*. Polity Press, Cambridge.

- Braidotti, Rosi (2022) *Posthuman feminism*. Polity Press, Cambridge. <https://www.wiley.com/en-us/Posthuman+Feminism-p-9781509518074> Viitattu 7.11.2022.
- Caiozzo, Anna & Demartini, Anne-Emmanuelle (2008) *Monstre et imaginaire social: approches historiques*. Creaphis, Paris.
- Davies, Margaret (2018) *Law Unlimited*. Routledge, London.
- Dudgeon v. the United Kingdom* (1981) European Court of Human Rights.
- Gamble, Christopher N., Hanan, Joshua S. & Nail, Thomas (2019) "What Is New Materialism?" *Angelaki* 24:6, 111–134. doi:10.1080/0969725X.2019.1684704
- Gunnarsson, Åsa & Svensson, Eva-Maria (2016) *Exploiting the Limits of Law: Swedish Feminism and the Challenge to Pessimism*. Routledge, London. doi:10.4324/9781315581569
- Gunnarsson, Åsa, Svensson, Eva-Maria, Käll, Jannice & Svedberg, Wanna (2018) *Genusrättsvetenskap*. Studentlitteratur, Lund.
- Hacking, Ian (1999) *The Social Construction of What?* Harvard University Press, Cambridge & London. doi:10.2307/.CTV1BZFP1Z
- Halley, Janet (2008) *Split Decisions: How and Why to Take a Break from Feminism*. Princeton University Press, Princeton. doi:10.1080/09614520601092139
- Haraway, Donna (1988) "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective". *Feminist Studies* 14:3, 575. doi:10.2307/3178066
- Haraway, Donna Jeanne (2003) *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press, Chicago. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/C/bo3645022.html> (3. maaliskuuta 2023)
- Haraway, Donna J. (2013) *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. Routledge, London.
- Irigaray, Luce (1993) *Je, Tu, Nous: Toward a Culture of Difference*. Routledge, London.
- Laqueur, Thomas Walter (1992) *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press, Cambridge. <https://hdl.handle.net/2027/heeb31961.0001.001> Viitattu 2.7.2024.
- Latour, Bruno (1999) "On Recalling Ant". *The Sociological Review* 47(1_suppl), 15–25. doi:10.1111/j.1467-954X.1999.tb03480.x
- Lehtinen, Sanna S. (2021) "Repeämä lakimaisemassa: ilmastokriisi tilallis-ajallisena kaikkeuden konfliktina". *Oikeus* 50:4, 527–549. <https://www.edilex.fi/oikeus/1000420006.pdf> Viitattu 9.7.2024.
- Leskinen, Minni (2020) "Feministinen oikeusfilosofia – fenomenologia lähtökohtia oikeuden ja sukupuolen tutkimukseen". *Oikeus* 49:4, 447–471.

- Mermelstein, Jeffrey J. "The Evolutionary Roots of Anxiety and Its Implications for Socialization and Group Cohesion". *Journal of Psychiatry and Psychiatric Disorders* 6:4, 247–252.
- Meskus, Mianna (2024) "Uusmaterialismi ja sosiaalinen konstruktioismi". Teoksessa Miira Niska, Venäläinen, Satu, Antero Olakivi & Jose A. Cañada (toim.) *Sosiaalinen konstruktioismi – Miten tarkastella tulkintojen ja sosiaalisen todellisuuden rakentumista*. Vastapaino, Tampere, 291–312. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/157518> Viitattu 4.7.2024.
- Niemi, Johanna (2010) "Oikeuden tekstit empiirisen tutkimuksen kohteena". Teoksessa Anssi Keinänen, Mia. Kilpeläinen & Ulla Väättänen (toim.) *Empiirisen oikeustutkimuksen kokemukset, haasteet ja tulevaisuus*. Itä-Suomen yliopiston oikeustieteellisiä julkaisuja 26. Itä-Suomen yliopisto, Joensuu, 97–118.
- Niemi, Johanna (2015) "Onko 'oikeus ja sukupuoli' oikeudenala?" *Lakimies* 7–8: 1022–39.
- Niemi, Johanna (2020) "Oikeus konstruktioistisena käytäntönä". *Oikeus* 49:4, 447–471.
- Niemi-Kiesiläinen, Johanna, Honkatukia, Päivi & Ruuskanen, Minna (2007) "Legal Texts as Discourses?". Teoksessa Eva-Maria Svensson, Åsa Gunnarsson & Margaret Davies (toim.) *Exploiting the Limits of Law: Swedish Feminism and the Challenge to Pessimism*. Routledge, London, 69–88.
- Nieminen, Liisa (1990) *Perusoikeuksien emansipatoriset mahdollisuudet?* Lakimiesliiton kustannus, Helsinki.
- Nousiainen, Kevät (toim.) (2001) *Responsible Selves: Women in the Nordic Legal Culture*. Ashgate, Aldershot.
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (2015) *Spatial Justice: Body, Lawscape, Atmosphere*. Routledge, Oxfordshire & New York.
- Salomäki, Vesa-Matti (2011) *Biologisen sukupuolen rakentaminen: Ruumis ja sosiaalinen sukupuoli antiikista nykypäivään*. Sarja C, osa 306. Turun yliopisto, Turku.
- Schiebinger, Londa (1989) *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science*. 1. p. Harvard University Press, Cambridge.
- Schlag, Pierre (2002) "The Aesthetics of American Law". *Harvard Law Review* 115:4, 1047. doi:10.2307/1342629
- Searle, John R. (1996) *The Construction of Social Reality*. The Free Press, New York.
- Stoyanova v. Bulgaria* (2022) European Court of Human Rights.
- Svensson, Eva-Maria, Pylkkänen Anu & Niemi-Kiesiläinen, Johanna (2004) *Nordic Equality at a Crossroads: Feminist Legal Studies Coping with Difference*. Ashgate, Aldershot.
- Tuori, Kaarlo (2002) *Foucault'n oikeus – Kirjoituksia oikeudesta ja sen tutkimisesta*. WSOY Lakitieto, Helsinki.